

CASE Network Studies & Analyses

ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ. ЗАПІЗНО, ЗАМАЛО, ЗАНАДТО ПОВІЛЬНО?

Олег Гаврилишин

№. 479/2015

Warsaw Bishkek Kyiv Tbilisi Chisinau Minsk

Матеріали, опубліковані в цьому виданні, є робочим документом. Можлива їх повторна публікація. Точки зору та погляди, виражені в документі, належать авторові, і Мережа CASE не обов'язково їх поділяє.

Ключові слова: Україна, українська економіка, трансформація, ринкова лібералізація, інституційний розвиток

Класифікаційні коди "Журналу економічної літератури", публікованого Американською економічною асоціацією, (JEL Codes): **F5, P2, P26, P21, D02, E02, G2**

© CASE – Центр соціально-економічних досліджень, Варшава, Польща, 2015

Графічний дизайн: Аґнешка Наталія Бури

Європейський номер товару (EAN): 9788371786280

Видавець:

CASE – Центр соціально-економічних досліджень від імені Мережі CASE

Алея Івана Павла II 61, офіс 212, 01-031 Варшава, Польща

Тел.: (48 22) 206 29 00, 828 61 33, факс: (48 22) 206 29 01

Ел. адреса: case@case-research.eu

<http://www.case-research.eu>

Мережа CASE – група соціально-економічних дослідницьких центрів у Польщі, Киргизстані, Україні, Грузії, Молдові та Білорусі. Організації, що входять до мережі, регулярно проводять спільні дослідження та реалізують консультаційні проекти. Дослідження охоплюють широкий спектр економічних та соціальних питань, які стосуються зокрема впливу на народне господарство євроінтеграційних процесів, економічних взаємозв'язків між ЄС та СНД, монетарної політики в контексті приєднання країн до зони євро, інновацій та конкурентоздатності, ринків праці та соціальної політики. Мережа має на меті збільшити якісний перелік інформації та економічних досліджень, доступних для органів державної влади та громадянського суспільства, й бере активну участь у постійних дебатах із приводу того, як відповідати на економічні виклики, що постають перед Євросоюзом, пост-трансформаційними країнами та глобальною економікою.

Мережа CASE складається із таких організацій:

- CASE – Центр соціально-економічних досліджень, Варшава, Польща, заснований 1991 року www.case-research.eu
- CASE – Центр соціально-економічних досліджень, Киргизстан, заснований 1998 року <http://case.iet.kg/>
- Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна, заснований 1999 року www.case-ukraine.com.ua
- Фундація соціально-економічних досліджень CASE Молдова, заснована 2003 року www.case.com.md
- CASE Білорусь – Центр соціально-економічних досліджень, заснований 2007 року www.case-belarus.eu
- Центр соціально-економічних досліджень CASE Грузія , заснований 2011 року

Зміст

Список графіків	5
Список таблиць.....	6
1. ВСТУП.....	8
2. ВХІДНІ ФАКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	10
2.1 Перебіг економічних реформ.....	10
2.2 Еволюція демократії та особистісних свобод	17
3. НАСЛІДКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	19
3.1 Традиційні економічні показники	19
3.2 Показники суспільного добробуту	21
3.3 Попри все зараз краще, ніж у радянські часи	24
4. ПОЯСНЕННЯ ЧОМУ УКРАЇНА ВІДСТАЛА	26
4.1 Чому реформи було відкладено? Випадок України.....	26
4.2 Чи може затримка із реформами пояснити довготривалу економічну динаміку?.....	28
4.3 Щодо "моделі схильності до реформ"	31
5. ВИСНОВКИ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	35
ДОДАТКИ	37

Список графіків

Графік 1. Індекс прогресу трансформації (ТPI) для окремих країн	11
Графік 2. Лібералізація та розвиток інституцій у 1994-2010 роках.....	15
Графік 3. Бізнес-клімат в окремих країнах перехідного періоду у 2011 та 2012 роках	16
Графік 4. Рейтинги корупції у 2012 році.....	16
Графік 5. Динаміка рейтингів свободи за групами країн у 1990-2013 роках	18
Графік 6. Еволюція ВВП на душу населення за групами перехідних економік, а також для Польщі та України.....	20
Графік 7. Динаміка Індексу людського розвитку (HDI) за країнами та групами країн у 1990-2013 роках	23
Графік 8. Діаграма розкиду та оцінена пряма лінійного регресійного зв'язку між зміною показників лібералізації, що входять до Індексу прогресу реформ, у перші 4 роки трансформації та відношенням ВВП на душу населенням у 2013 році до значення показника у 1989 році	30

Список таблиць

Таблиця 1.	Кумулятивний обсяг ПІІ на душу населення у доларах США на 2012 рік.....	21
Таблиця А.1.	Визначення змінних.....	37
Таблиця А.2.	Дані використані в регресіях	38
Таблиця А.3.	Результати регресій	39

Олег Гаврилишин (PhD, доктор економіки) – професор Університету Торонто та Об'єднаного інституту Відня з 2007 року. Викладав курси Трансформаційної економіки, Східного розширення ЄС, Політичної економії трансформації у країнах СНД, Економіки незалежної України, Торговельних та глобалізаційних тенденцій у посткомуністичних країнах. Після Євромайдану знову повірив у можливість реальних реформ в Україні й почав працювати як радник із питань економіки в Адміністрації Президента України. До виходу на пенсію у 2007 році обіймав посаду Заступника директора Європейського департаменту Міжнародного валютного фонду. На початку дев'яностих працював в українському уряді на посаді Заступника міністра фінансів України з міжнародних питань. Олег Гаврилишин є автором багатьох праць з економіки, економічного розвитку та трансформації. Серед його останніх публікацій "Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Різні шляхи посткомуністичної трансформації" (англ.), "Повернення до економічного зростання у країнах СНД: монетарний та макроекономічний аналіз" (англ., у співавторстві з L. Vinhas de Souza), "Структурні зміни трансформації: порівняння нових членів ЄС та країн СНД" (англ.). Олег Гаврилишин отримав ступінь бакалавра в Університеті Квінз, Канада. Після захисту докторської дисертації в Массачусетському технологічному інституті (MIT), розпочав академічну кар'єру. Працював професором економіки в Університеті Квінз, Університеті Джорджа Вашингтона, а також позаштатним професором Брюссельського вільного університету (1981-1982 рр.) та Женевського інституту міжнародних досліджень (1986-1987 рр.)

Професор Гаврилишин захоплюється вивченням мов. Вільно володіє англійською, українською, французькою, може розмовляти хорватською, сербською та італійською, читати на польській, португальській, іспанській та російській.

ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ. ЗАПІЗНО, ЗАМАЛО, ЗАНАДТО ПОВІЛЬНО?

1. ВСТУП¹

Головна мета цієї статті – описати етапи розвитку української економіки після здобуття країною незалежності у 1991 році, фокусуючи увагу на розвитку виробництва та перебігові економічних реформ. Тобто просто показати, що відбулося. Основний момент цього добре відомий: економіка України розвивалася дуже слабко, а реформи у країні просувалися надто повільно, відстаючи за темпом від більшості країн Центральної Європи та Балтії і навіть від деяких членів колишнього Радянського Союзу. Досягти цієї мети відносно легко, хоча деякі питання вимірювання прогресу реформ та зміни обсягів виробництва потребують детального обговорення.

А от друга мета – пояснити, чому так сталося, знайти фактори, які спричинили й обґрунтовують те, що відбулося. Вона значно складніша та більш суперечлива. Річ у тому, що причинна обумовленість у даному випадку має два аспекти - взаємозв'язок між темпом реформ та економічним зростанням, а також фактори, власне, низького темпу перетворень. Ураховуючи це, найбільше зусилля у статті спрямовано на аргументацію та доведення, що головною причиною слабого економічного розвитку був пізній початок та повільне просування економічних реформ. Водночас стаття лише огляне причини низького темпу перетворень й запропонує підхід до його подальшого аналізу та економетричного моделювання.

Насправді початок і кінець проаналізованого періоду тісно пов'язані між собою, тому варто сказати кілька слів про вплив минулих реформ та економічної динаміки на події Євромайдану. Від самого його початку, з листопада 2013 року прості економічні фактори грали величезну роль у вимогах вуличних протестувальників. На той момент ВВП Польщі утричі перевищував показник України, хоча загальновідомо, що перед розвалом Радянського Союзу Україна й Польща мали приблизно однаковий рівень життя. У

---

¹ Висловлюю подяку CASE (Центру соціально-економічних досліджень) та mBank (Варшава, Польща) за допомогу в написанні цієї статті, включаючи можливість презентувати чорнову її версію на mBank-CASE Семінарі № 135, який відбувся 18 грудня 2014 року у Варшаві. Я також вдячний Єві Бальцерович (Ewa Balcerowicz) та Крістоферу Гартвеллу (Christopher Hartwell), а також учасникам Семінару за дуже корисні зауваження та пропозиції. Швидку й ефективну допомогу в дослідженні надав Сяофан Менґ (Xiaofan Meng) з Університету Джорджа Вашингтона. Катерина Сідло (Katarzyna Sidlo) забезпечила неперевершене редагування. За елегантний переклад Я дякую щиро Любомиру Шавалюку.

сприйнятті широкого загалу такий розрив зазвичай пояснювали відставанням України у проведенні ринкових перетворень, обмеженою глибиною її інтеграції з Європейським Союзом та надмірною залежністю від Росії як постачальника енергоносіїв та найбільшого ринку збуту для українського експорту. Як уже зазначено, в цій статті буде показано, що перша з наведених причин справді відповідає дійсності. Для вуличних протестувальників, які вимагали відставки Януковича з посту Президента України, демократичних свобод та євроінтеграції, ця різниця між українським та польським ВВП стала символом усіх негараздів та невдач періоду незалежності. Адже на час Євромайдану про рівень добробуту поляків уже було відомо багатьом українцям, які подорожували чи їздили на роботу до сусідньої країни. Завдяки проведеним без зволікання реформам, названим "шоковою терапією", та швидкому приєднанню до Євросоюзу Польща досягла високих темпів економічного зростання. Натомість розвиток економіки України відбувався дуже мляво, що, як сьогодні вважають українці, було спричинено саме відсутністю відповідних реформ та євроінтеграції. Така позиція помітно відрізняється від точки зору старших поколінь, які здебільшого дотримувалися думки, нав'язаної першими українськими лідерами, зокрема Кравчуком, нібито економічні проблеми країни зумовлені шкодою, заподіяною занадто швидкими реформами. У цій статті буде стисло показано чіткі докази зворотного: величезні економічні та соціальні втрати були наслідком того, що реформи були запізненими, заслабкими, а проводили їх занадто повільно.

Після 25 років трансформації в регіоні аналітики мають величезну перевагу в порівнянні з ранніми дослідниками початку дев'яностих років минулого століття. На сьогодні існує величезний масив даних стосовно різноманітних показників економічної та соціальної динаміки для близько тридцяти країн із перехідними економіками. Вони включають не лише оцінки ВВП, що їх публікують Світовий Банк та інші інституції, але й дані про торгівлю, прямі іноземні інвестиції, а також відмінні нові індикатори суспільного добробуту, зокрема Індекс людського розвитку (HDI), запроваджений Програмою розвитку Організації Об'єднаних націй. Що більш важливо, протягом останніх десятиліть появилися нові показники суті та якості державної політики, інституцій тощо. Наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) почав обчислювати Індекс прогресу трансформації (TPI), який вимірює рівень поступу певної країни в напрямку ринкової економіки. Вимірники якості інституцій, що сприяють веденню бізнесу, верховенства права (ROL) та рівня корупції також публікуються низкою міжнародних організацій. Власне, без усіх цих даних другої мети цієї статті було б майже неможливо досягти.

У статті застосовано насправді досить простий методологічний підхід. У перехідному періоді існує своєрідна виробнича функція, на вході в яку стоять зміни в державній політиці, спрямовані на перехід від соціалістичного центрального планування до капіталістичної ринкової економіки, а на виході – результуючий економічний розвиток, зростання обсягів виробництва, диверсифікація ринків збуту та підвищення рівня життя. На мій погляд, не буде надто матеріалістичним стверджувати, що хоча інтелектуали, дисиденти та інші переслідували піднесені цілі трансформації, наприклад свободу, демократію, дотримання прав людини, зате основну масу населення найбільше цікавило досягнення рівня життя та матеріального добробуту, який існував на Заході. Тому я переконаний, що будь-які оцінки успіху трансформації обов'язково повинні включати такі показники, як ВВП на душу населення, чи більш широкі, як HDI, що охоплюють розподіл доходу у країні та реальні рівні матеріального споживання.

Решта статті має наступну структуру. У Розділі 2 детально описано вхідні фактори процесу трансформації, що складаються з низки індикаторів прогресу ринкових перетворень в Україні та змін у системі реалізації державної політики. Для кращого розуміння контексту додано стислий огляд етапів розвитку демократії.² У Розділі 3 висвітлено актуальні досягнення та етапи розвитку в економічній та соціальній площинах. Також у ньому наведено кілька реальних випадків з життя у сфері застосування державної політики, які добре ілюструють проведений аналіз. У Розділі 4 зроблено попередній, але показовий кількісний аналіз причинно-наслідкових зв'язків, з якого випливає, що відсталість в економічному розвитку значною мірою спричинена тривалою затримкою з початком реформ і подальшим слабким прогресом у здійсненні перетворень, темп та масштаб яких в Україні так і не досяг рівня успішних країн. У Розділі 5 викладено основні висновки та окреслено напрямки для подальших досліджень.

2. ВХІДНІ ФАКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

2.1 Перебіг економічних реформ

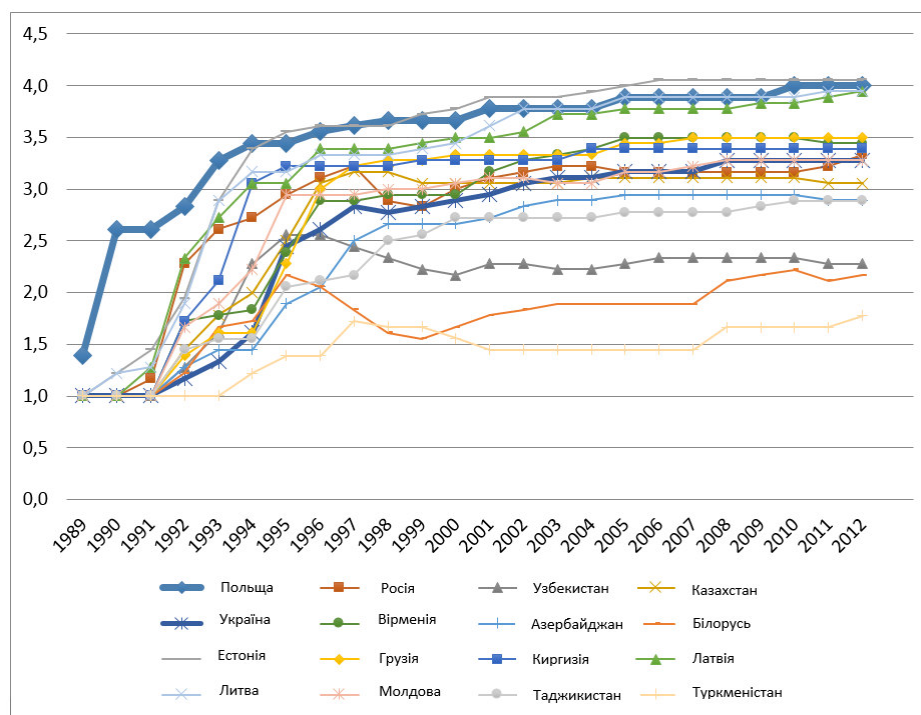
Основну суть цього розділу можна легко описати Графіком 1, який показує динаміку Індексу прогресу трансформації (TPI) України в порівнянні з іншими країнами. Очевидно, що протягом трьох років до 1994 року, коли Президентом України був Кравчук, практично

---

² Більш детальний аналіз політичних та економічних рушійних сил, які визначають природу реформ, можна знайти у Гаврилишина (2014).

жодних реформ не відбувалося у країні, яка через це за прогресом у трансформації посідала передостаннє місце, випереджаючи лише Туркменістан. Як показано нижче, стрибок у темпі здійснення перетворень протягом 1994-1997 років за президентства Кучми був **запізнім**, щоби запобігти ембріональному становленню майбутніх олігархічних груп впливу. Хоча реформаторські зусилля Кучми вселяли довіру аж до 1998 року, але їх виявилось **замало**, щоби зупинити процес консолідації олігархів, і ще менше для того, аби догнати лідерів трансформації в Центральній Європі. Стрибок уперед був суттєвим, та передові країни-реформатори продовжували непохитно рухатися в напрямку ринкової економіки, тому на 1998 рік Україна займала позицію далеко позаду найбільш успішних країн. Надалі темп реформ суттєво знизився і став **занадто низьким**, щоби змінити бодай щось. Найбільше розчаровує той факт, що ТРІ практично не змінився після Помаранчевої революції 2004 року, коли президентом став Ющенко, який, як очікували, мав намір проводити реформи. Нарешті, те, що при Януковичі ринкові перетворення у країні були мінімальними, звичайно, нікого не повинно дивувати.³

Графік 1. Індекс прогресу трансформації (ТРІ) для окремих країн

Джерело: Європейський банк реконструкції та розвитку, Щорічні звіти із трансформації.

³ Щоправда, можна провокативно заявити, що дивувати повинно те, що успіхи попередніх реформ не те, що не було знівельовано, а їх навіть дещо розвинули. Однак ми залишаємо цей факт для дослідження поза межами цієї статті.

Усередині 80-х років минулого століття задовго до того, як 24 серпня 1991 року було формально проголошено незалежність України, наростання безладу в Радянському Союзі почало перетворювати надії на більшу автономію у реальні сподівання незалежності. Справді, Декларація про державний суверенітет України, ухвалена Верховною Радою у липні 1990 року, формально не проголошувала незалежність, але чітко встановлювала автономію від централізованого управління з Москви. Разом із нею з'явилися дедалі жвавіші розмови про встановлення повної незалежності, яка б дозволила розірвати окупи порочної соціалістичної системи, збільшити громадянські права та свободи, впровадити демократичне управління країною та провести реформи, які б забезпечили трансформацію до ринкової економіки, тобто стати "цивілізованою країною". Протягом дуже короткого періоду надії на повну незалежність та рух до відносно більшої демократії здійснилися, але аналогічні сподівання на економічні реформи, які би перетворили Україну на нормальну країну з ринковою економікою, так і не реалізувалися й перетворилися на величезне розчарування, яке тривало десятиліття. Еволюцію економічних перетворень зображено на Графіку 1 на тлі інших країн, які пройшли процес трансформації. Як зазначено вище, Україна дуже спізнилася навіть із початком реформ, а коли почала їх проводити у 1994 році, то робила це занадто повільно, щоб догнати успішних країн-реформаторів. Що гірше, початковий стрибок був зупинений і навіть дещо нівельований до 1998 року, після чого подальші перетворення проходили дуже мляво.

Незважаючи на те, що державні інституції справді стали незалежними від колишнього імперіалістичного контролю, який тривав століттями, вони разом із суто економічними інституціями були захоплені інтересами інсайдерів, для яких відкрита, конкурентоспроможна ринкова економіка не була оптимальною. Без проведення люстрації, яка мала місце у країнах Центральної Європи,⁴ правляча верхівка в Україні надалі складалася із представників "номенклатури", колишніх членів комуністичної партії. Вони – що не дивно - хотіли зберегти за собою найвищі позиції в соціумі та зрозуміли, що цього можна досягти, лише ставши капіталістами. Інсайдери взяли курс на приватну власність, що дозволило їм, використовуючи непрозорі правила, отримати перевагу й обернути приватизацію - легально, напівлегально чи зовсім незаконно – на свою користь. Проте цей крок не дозволив унаслідок проведення реформ створити повністю конкурентну ринкову економіку з відкритим входом для нових підприємців. Правляча політична верхівка на чолі з першим президентом, Леонідом Кравчуком,

---

⁴ Тут під Центральною Європою маємо також на увазі країни Балтії, якщо не вказано інакше.

виправдовувала перед населенням затримку із проведенням справжніх реформ тим, що це необхідно для уникнення величезних соціальних негараздів, які нібито були наслідком радикальних реформ, наприклад польської "шокової терапії". У Розділі 3 наведено неспростовні докази того, що насправді негативні соціальні наслідки, спричинені саме затримкою реформ, значно перевищили ті втрати, які пережила Польща та інші країни Центральної Європи, які відразу провели швидкі реформи. Останні мали досвід лише 3-4 років економічного спаду, а от трансформаційна рецесія⁵ України тривала десятиліття й була однією з найглибших на всьому посткомуністичному просторі. Також важливо, що переваги інсайдерів, забезпечені затримкою з перетвореннями, посіяли зародки олігархічних груп уже при Кравчукові. Авіутський (2010) та Ослунд (2009) наводять важливі деталі процесу формування нових капіталістів, з яких очевидно, що він почався при Кравчукові, навіть якщо масштаби їхнього багатства на той час були досить скромними.⁶

Після обрання Президентом України у 1994 році Леонід Кучма зробив першу серйозну спробу провести реформи в Україні, стабілізувавши інфляцію за допомогою бюджетної дисципліни, впроваджені в рамках першої програми співпраці з МВФ, лібералізувавши ціни на низку товарів і послуг та умови зовнішньої торгівлі, й успішно впровадивши в обіг гривню як національну грошову одиницю України. Те, що тоді Кучма був серйозно налаштований на проведення перетворень, впливає з його підтримки двох провідних реформаторів – Міністра фінансів Віктора Пинзеника та Голови НБУ Віктора Ющенка. Але цей сплеск реформ тривав недовго й залишився незавершеним; до 1997 року Пинзеник подав у відставку, зародкового олігарха Лазаренка призначили Прем'єр-міністром, і, як показано Ослундом (2009), Кучма чітко виразив незадоволення від того, що реформи не принесли економічного відновлення чи покращення у відносинах із Євросоюзом. Серед експертів по Україні майже немає сумнівів із приводу того, що якими б не були початкові наміри Кучми, до його другого президентського терміну він чітко потрапив до орбіти впливу нових олігархів й почав проводити таку державну політику, яка найбільше сприяла їхньому повному розквіту.

---

⁵ Термін було введено відомим угорським економістом Яношем Корнаї (1994).

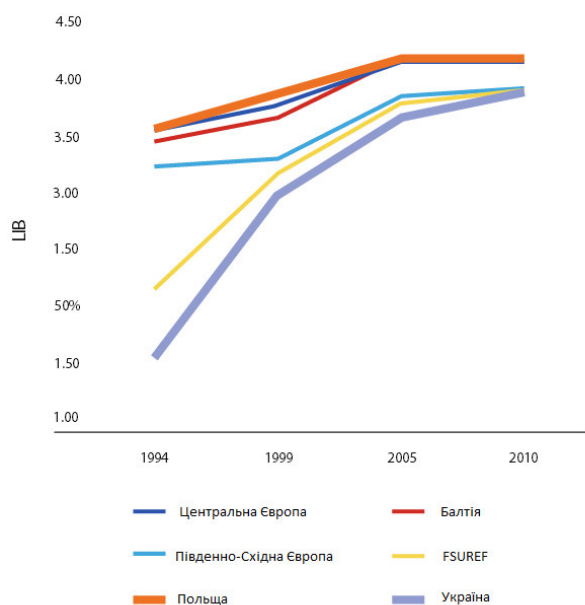
⁶ Як приклад нового капіталіста – майбутнього олігарха можна навести Валентина Ландика. Він був Віце-прем'єр-міністром України з питань зовнішньоекономічної діяльності та інвестицій при Кравчукові, а сьогодні є мажоритарним акціонером (власником) компанії Норд на Донбасі.

Слабка економічна динаміка України, страшенні зловживання владою та нахабне, демонстративне виставляння напоказ свого багатства олігархами були ключовими причинами так званої Помаранчевої революції, хоча приводом до неї послужили фальсифікації на президентських виборах у листопаді 2004 року. Перемога протестувальників та призначення третього туру виборів, у результаті якого президентство дісталось Вікторові Ющенку, а прем'єрство – Юлії Тимошенко, породили нові надії на виправлення помилок минулого. Історії достеменно відомо, що їм не судилося справдитися, адже величезні міжособистісні суперечності, ба навіть ненависть, призвели лише до конфліктів із приводу державної політики та розподілу владних повноважень. Власне, Графік 1 показує у кращому разі дуже незначний поступ у проведенні ринкових перетворень у цей період.

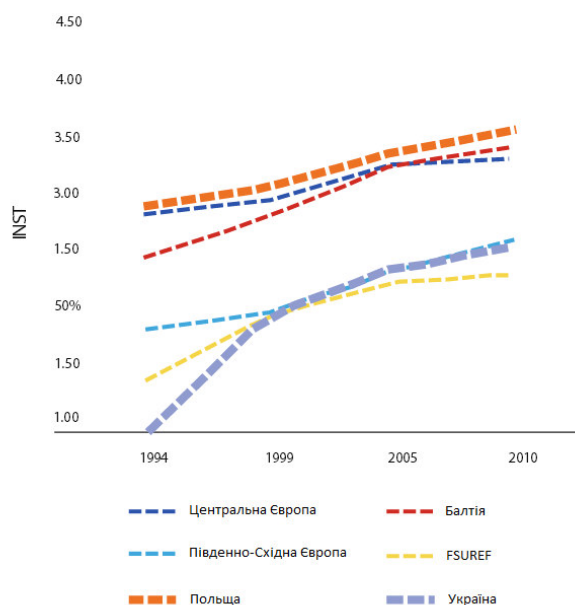
Особливо вражає те, що при президентстві Юценка, хоча лібералізація ринків продовжилася й майже завершилася, досягнувши рівнів Польщі, показники якості інституцій (Графік 2), легкості ведення бізнесу та верховенства права (Графік 3) залишилися далеко позаду. Що гірше, Графік 4 ілюструє одне з найбільших розчарувань періоду Юценка: індикатори рівня корупції внаслідок нерозвинутих інституцій не покращилися взагалі. На початку терміну його президентства у рейтингу "Ведення бізнесу" Світового банку за рівнем корупції Україна займала 124 місце із 155 країн (80-й перцентиль), а наприкінці, у 2009 році – 147 місце із 183 країн (80-й перцентиль). Тому література про економічну трансформацію містить багато статей, які намагаються якось впорядкувати фактори відсутності прогресу за ступенем важливості. Більшість аналітиків вбачають причину поразки Помаранчевої революції у внутрішніх політичних суперечностях, особливо між двома найвищими посадовими особами; дехто звинувачує в цьому Тимошенко, інші кажуть, що вина Юценка більша. Війна між особистостями, звичайно, зіграла велику роль, але, що важливіше, головне в цьому – наслідки, у визначенні яких аналітики здебільшого сходяться в думках. Олігархи, які зазнали поразки у 2004 році, невдовзі повернули собі сфери впливу незалежно від того, чи це відбулося через розкол всередині помаранчевої команди, чи внаслідок можливого, але непідтвердженого підкупу когось із зазначених двох лідерів. Ці проблеми залишаємо поза увагою в цій статті, хоча у Гаврилишині (2014) стверджуємо, що на Юценкові лежить більше відповідальності як на основному лідері та Президенті України, позаяк період, протягом якого Тимошенко була при владі, у будь-якому випадку був коротшим. У вересні 2005 року її вперше звільнили, а протягом її останньої каденції як Прем'єр-міністра України, як вказано Ослундом (2009), Ющенко блокував практично всі її ініціативи.

Графік 2. Лібералізація та розвиток інституцій у 1994-2010 роках

Послідовність економічної лібералізації

Послідовність інституційного розвитку

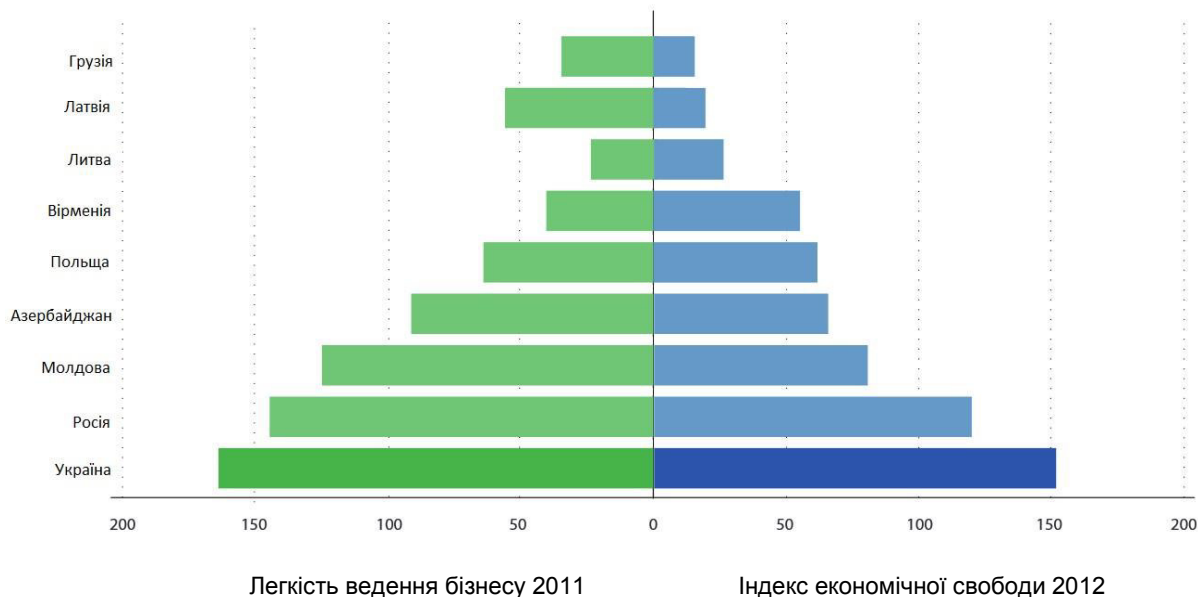

Джерело: розрахунки автора на підставі даних по Індексу прогресу трансформації (ТРІ), доступних он-лайн.

Нарешті, розгляньмо ще одне питання, довкола якого ведеться немало дискусій. Що важливіше – лібералізація чи розвиток інституцій? Багато критиків "шокової терапії", зокрема Стігліц (1999) та Колодко (2004), стверджували, що фокус Вашингтонського консенсусу на стабілізації та лібералізації був занадто витратним для перехідних економік, адже він ускладнював розвиток інституцій, що призводило до нижчих темпів економічного зростання. Найбільш свіжі та глибокі контраргументи проти цього твердження можна знайти у Гартвелла (2013), де продемонстровано два моменти. По-перше, хоча якісні інституції справді є фактором більшого економічного зростання, заходи із лібералізації також важливі. У Гаврилишина та ван Родена (2008), Гаврилишина (2010) це подано дещо по-іншому: у перехідному періоді початковим поштовхом для відновлення економіки зазвичай стають саме вчасні заходи з економічної лібералізації, але на пізніших етапах забезпечення стійкого зростання справді потребує покращення якості інституцій. По-друге, Гартвелл (2013) вказує на критичну політекономічну реальність, яка полягала в тому, що країни, в яких інституції розвивалися повільніше, не провели лібералізації відразу. Тобто не було прикладів країн, особливо на пострадянському просторі, які провели реформи "шокової терапії", але зазнали невдачі в реформуванні інституцій. З огляду на це, логіка тих критиків, які вважають, що швидка лібералізація якось перешкоджала розвитку інституцій, як показано, є хибною.

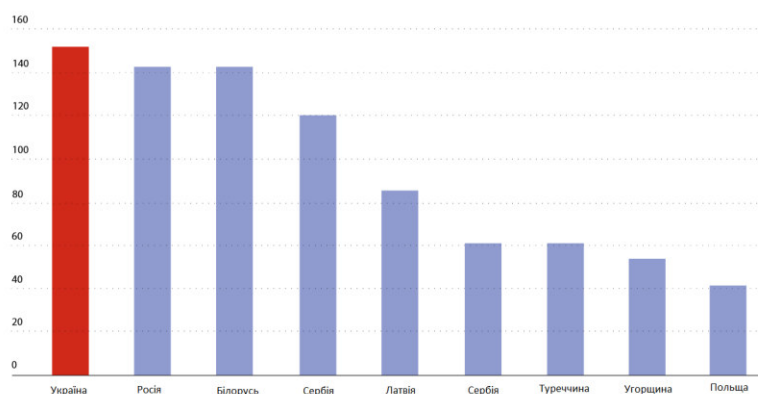
Упорядкування країн відповідно до темпу реформ чітко видно на Графіку 2. Країни Центральної Європи та Балтії від перших років і дотепер значно випереджали членів колишнього Радянського Союзу і за темпом лібералізації, і за якістю інституцій. На Графіку 1 ми бачимо великий розрив, що утворювався протягом часу. Знову-таки порівняння тільки Польщі та України дуже добре відображає загальну тенденцію.

Графік 3. Бізнес-клімат в окремих країнах перехідного періоду у 2011 та 2012 роках

Джерело: Світовий банк, Звіт "Ведення бізнесу" (2011 р.), Heritage Foundation, Щорічне дослідження економічних свобод (2012 р.).

Графік 4. Рейтинги корупції у 2012 році

Джерело: Transparency International (2013).

Тепер можна підсумувати розповідь про реформи в Україні. В усій відомій мені літературі на цю тему немає розходжень у тому, що Україна була однією

із найповільніших країн у проведенні реформ і що за період незалежності вона дуже відстала від найбільших реформаторів у Центральній Європі. Але все не так погано. Навіть із слабкими реформами країна в підсумку досягла високого рівня ринкової лібералізації, хоча якість інституцій, як зазначено вище, залишалася низькою. Справді, розпочавши передостанньою серед пострадянських країн у 1994 році, до 2013 року вона доросла до лідерів цієї групи країн, серед яких опинилися лише Грузія (завдяки значно успішнішій Революції троянд) та призабута маленька Молдова.⁷ На перший погляд, це суперечить початковому твердженню, що економічні перетворення в Україні були занадто повільні та немасштабні. Але на відміну від багатьох інших країн колишнього Радянського Союзу, зокрема Росії, Казахстану, Азербайджану та Узбекистану, у яких відбувся розворот курсу й нівелювання досягнутого прогресу в реформах, в Україні подібного не було, навіть при Януковичі. Тому, не зважаючи на слабкий початок, врешті-решт Україна стала хоч неповністю, але функціонуючою ринковою економікою.

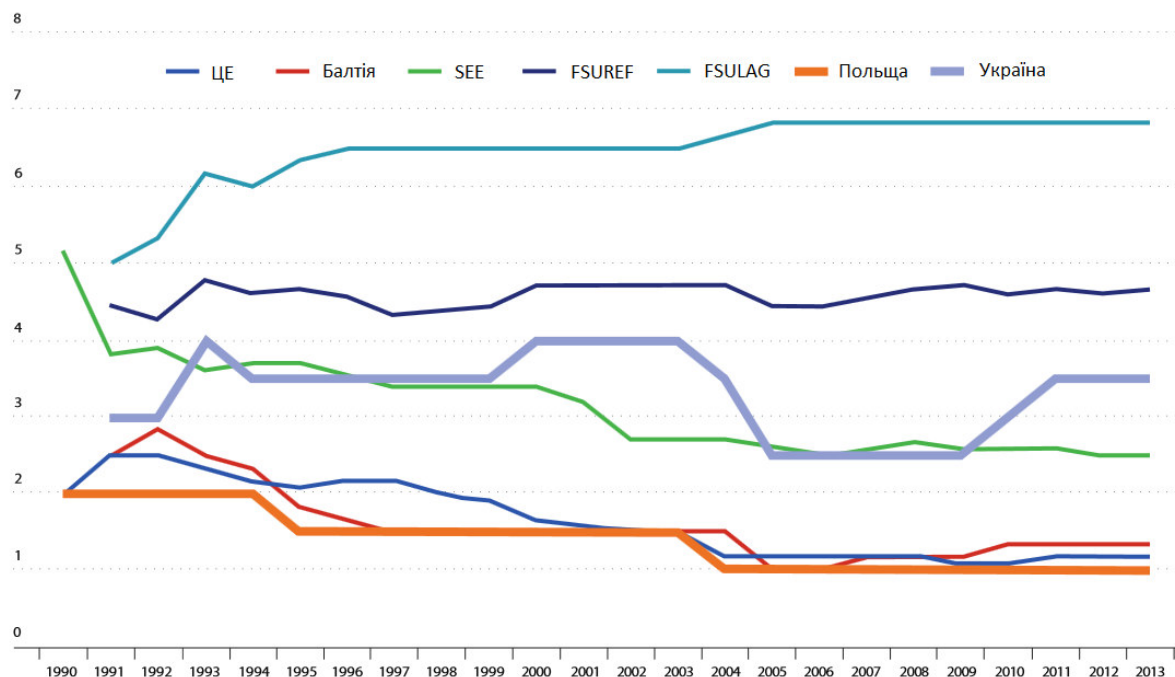
2.2 Еволюція демократії та особистісних свобод

Україна суттєво відрізняється від решти країн колишнього Радянського Союзу за темпом трансформації у площині демократії, громадянських свобод та розвитку суспільства. Тому на Графіку 5 можна побачити, що в рейтингу організації Freedom House Україна хоч і знаходиться далеко позаду країн Центральної Європи та Балтії, але протягом практично всього періоду випереджала групи пострадянських країн (FSU REF – країни із помірним прогресом у реформах, FSU LAG – найбільш відсталі в реформах авторитарні випадки: Білорусь, Туркменістан, Узбекистан). Хоча серед більшості пострадянських країн нині помітно чіткий рух до авторитаризму після невеликих початкових покращень на початку дев'яностих, Україна не підпадає під цю тенденцію незважаючи на те, що деякий крен у бік послаблення демократії був помітний під час другого президентського терміну Кучми та при Януковичі після 2010 року. Разом із Грузією Україна залишається найбільш демократичною країною колишнього Радянського Союзу.

---

⁷ У Молдові не було кольорової революції, але вона є недостатньо вивченим захоплюючим випадком, адже під керівництвом комуністичного уряду вона рухається все далі й далі, вище й вище.

Графік 5. Динаміка рейтингів свободи за групами країн у 1990-2013 роках

Джерело: Щорічні "Дослідження демократії" Freedom House за різні роки.

Оскільки ця стаття фокусує увагу на економічній динаміці, то ми упускаємо розгляд інших показників рівня демократії, зокрема громадянських прав і свобод, свободи преси тощо. Слід лише зауважити, що всі вони на загал демонструють те, що Україна за рівнем демократії є однією з найкращих пострадянських країн, хоча й суттєво поступається країнам Центральної Європи. Справді, попри багато невдач Помаранчевої революції в галузі економіки варто зазначити, що такі організації, як Freedom House, Комісія ООН із прав людини та інші ставили Україні дуже високі оцінки у 2005-2010 роках (див. у Гаврилишин, Бурлюк, Кобзар; 2015).

Незважаючи на те, що аналітики завжди наполягають на оперуванні сухими фактами і статистикою, світова громадськість не потребує особливих аргументів на підтвердження того, що українці прагнуть демократії та громадянських прав і свобод. Сильне глибинне бажання демократії з боку народу чітко показала Помаранчева революція, але ще більше – Євромайдан. Після величезного розчарування Помаранчевою революцією українці не були готові, як очікувала більшість аналітиків, знову вийти на вулиці із протестами попри страшенні зловживання владою режимом Януковича. Те, що вони вийшли, – чітке свідчення наявності сильних демократичних мотивів у суспільстві. Обговорення причин і наслідків таких дій для перспектив країни виходить поза межі цієї статті. Можна навести лише одне гіпотетичне твердження

без доказів: теперішні протестувальники зробили висновки з помилок Помаранчевої революції, тому народжені ними лідери повинні бути кращими. Вони вже заснували низку громадських організацій для моніторингу кроків влади, а деякі з майданівців пішли прямо в політику, ставши ключовим елементом успіху нової партії "Об'єднання "Самопоміч", яка на парламентських виборах 26 жовтня 2014 року стала третьою.

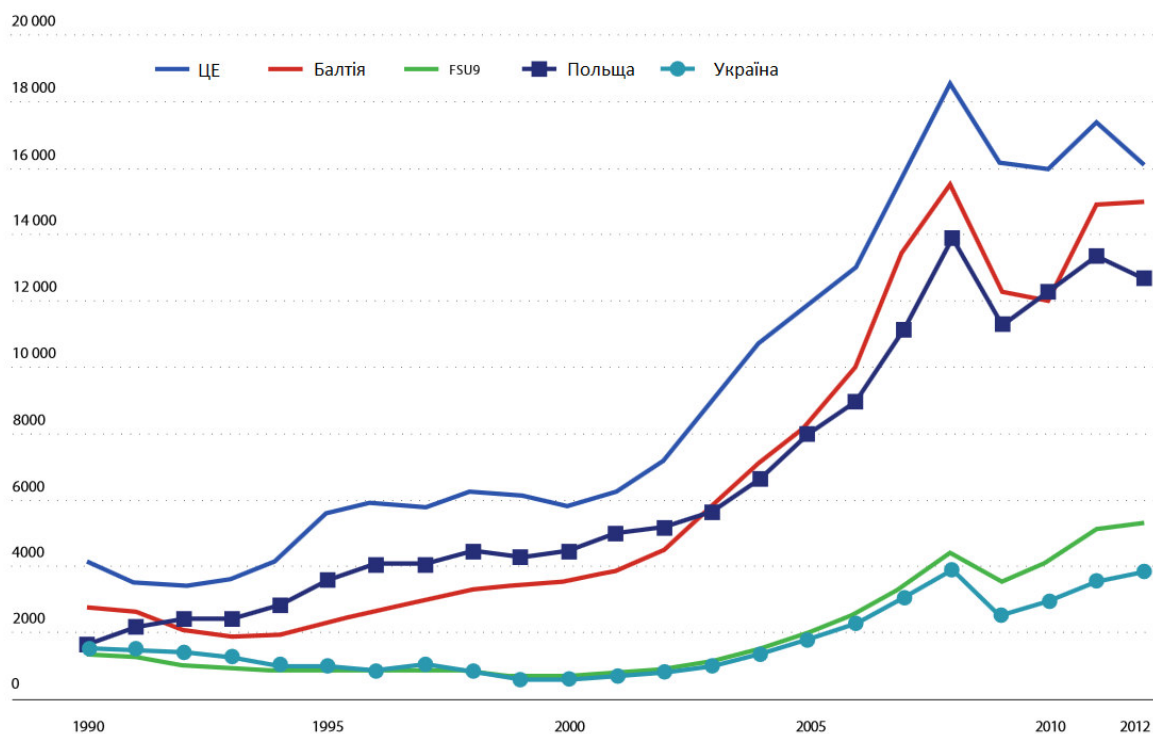
3. НАСЛІДКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

3.1 Традиційні економічні показники

Центральним питанням економічного розвитку періоду трансформації було - як швидко певна країна відновиться після неминучого падіння виробництва у перші роки переходу до ринкової економіки. Реальний рівень спаду часто перебільшують через те, що існує проблема порівняння соціалістичних показників рівня виробництва із індикатором для ринкової економіки, ВВП. Але ніхто не ставить під сумнів, що у країнах, які відновилися швидко між 1993 та 1995 роками, спочатку відбулося суттєве падіння виробництва на понад 10-15%, а у країнах, економіка яких не відновилася аж до кінця дев'яностих років, спад становив понад 50%. Цю різницю часто беруть для відокремлення успішніших країн від неуспішних. Україна, як видно із Графіка 6, належала до групи останніх.⁸ Починаючи з 1989 року, відбувалося чітке розходження за показником ВВП на душу населення, вираженим у доларах США, між країнами Центральної Європи і членами колишнього Радянського Союзу при тому, що розрив дедалі збільшувався так само, як це відбувалося за показником ТРІ на Графіку 1. Порівнюючи Україну з Польщею, можна побачити аналогічний розрив. Україна була однією з останніх країн, у яких відбулося відновлення економіки, і навіть через понад 20 років після початку трансформації вона знаходиться внизу рейтингів за рівнем доходу на душу населення. Для того, щоб зрозуміти, наскільки це було великим розчаруванням, слід зазначити, що наприкінці ери соціалізму рівень ВВП на душу населення України, за деякими оцінками, був майже таким самим, як у Росії, Білорусі та Польщі. До 2012 року, за даними Світового банку, Україна із показником приблизно 4000 USD залишилася далеко позаду Росії (15000 USD) та Польщі (13000 USD).

⁸ Тут використано значення ВВП на душу населення у доларах США за довший період, а не темпи зростання ВВП, оскільки останні вимірюються в національній валюті та не враховують ту частину зростання продуктивності, яка трансформується у збільшення вартості національної валюти. Графік 2 показує номінальні значення, а не за паритетом купівельної спроможності, хоча останні відображали б той самий тренд.

Графік 6. Еволюція ВВП на душу населення за групами перехідних економік, а також для Польщі та України

Джерело: Світовий банк, показники глобального розвитку.

Звичайно, високий показник Росії можна пояснити "везінням" із покладами нафти та газу. Але те, що Польща випередила Україну, досягнувши утричі вищого рівня ВВП на душу населення, пояснюється лише тим, що перша більш впевнено рухалася в напрямку ринкової економіки, включаючи, як наслідок, вступ до Євросоюзу.⁹ Справді, це порівняння дозволяє зрозуміти, чому українці з західних регіонів переважно більшістю виступають за орієнтацію на ЄС, адже вони мають більше можливостей (через телебачення, подорожі, поїздки на роботу) спостерігати досягнення поляків безпосередньо. І приписувати успіх Польщі саме орієнтації на Євросоюз. Якщо говорити про надії та розчарування, то для українців порівняння за показником ВВП на душу населення є дуже конкретним на противагу абстрактному ТРІ, який науковці використовують для вимірювання прогресу трансформації на тій підставі, що саме рівень

⁹ Гаврилишин (2006, 2007) робить висновок, що економічний успіх країн Центральної Європи та Балтії був спричинений просуванням у здійсненні реформ. Членство в ЄС зіграло певну роль, але не просто як фактор тиску і примусу до швидших перетворень, а як більш складний двосторонній взаємозв'язок між початковим прагненням країни до змін та обов'язком виконувати вимоги Євросоюзу.

ТPI створює інструменти для досягнення кінцевих цілей, серед яких рівень життя населення.¹⁰

Можна навести статистику за деякими іншими економічними показниками, наприклад рівнем притоку інвестицій на душу населення в Україну після 1990 року (за даними ЄБРР). Тут лише один індикатор, прямі іноземні інвестиції (ПІІ), який є важливим фактором економічного зростання, а також хорошим показником того, як нерезиденти оцінюють ситуацію в економіці певної країни. Статистику для кількох окремих країн наведено в Таблиці 1. У 2012 році кумулятивний обсяг ПІІ на душу населення, залучений в Україну за всі роки незалежності, становив 1469 USD, що набагато менше, ніж у провідних країнах Центральної Європи та Балтії, серед яких Естонія є лідером із 11177 USD. Середній рівень для центральноєвропейських країн склав 5671 USD. У таблиці цього немає, але Казахстан є лідером серед країн колишнього Радянського Союзу із показником 5993 USD завдяки інвестиціям у нафтогазову галузь, а неймовірна, маленька, готова до війни Грузія залучила 2245 USD. Мало втішає те, що показник України перевищує рівень чотирьох пострадянських країн – Молдови, Киргизії, Узбекистану та Таджикистану, який займає останнє місце із 167 USD.

Таблиця 1. Кумулятивний обсяг ПІІ на душу населення у доларах США на 2012 рік

Країна	ПІІ на душу населення, USD
Естонія	11177
Середнє для Центральної Європи	5671
Польща	4334
Румунія	3534
Грузія	2224
Середнє для пострадянських країн, які проводили реформи (FSU REF)	1878
Україна	1469
Узбекистан	264

Джерело: ЄБРР, Дослідження трансформаційних економік (2013).

3.2 Показники суспільного добробуту

Із ранньої літератури, яка стосується перехідного періоду, добре відомо, що центральна дискусія про те, як проводити трансформацію, розгорнулася між двома

¹⁰ Багато порівняльних оцінок використовують дані про темпи економічного зростання здебільшого в національній валюті. Такий підхід недооцінює найкращу динаміку, оскільки не враховує ефектів зростання продуктивності (Balassa-Samuelson effects). Тому я використовую дані, вимірювані в постійних доларах США.

школами економічної думки: прихильниками "шокової терапії",¹¹ або радикальних реформ, та градуалістами. Розмежування між ними виникло через різні погляди на низку питань стосовно перехідного періоду, але на практиці головним каменем спотикання були соціальні втрати, яких завдавала трансформація.¹² Із тим, що певні рівні падіння ВВП, зростання безробіття та соціальні негаразди були неминучими, погоджувалися всі, починаючи від визначення трансформаційної рецесії, викладеного у Корнаї (1994). Найбільш популярним аргументом градуалістів була необхідність мінімізації соціальних втрат через уникнення того, що зрештою назвали "шоковою терапією" у радикальних реформах. Неважко уявити, що для політиків, які переживали за свої рейтинги, такий аргумент був дуже привабливим. Ослунд та Дянков (2014) вказують на такий популістичний погляд. Це стосується й України, у якій лідери першого уряду дуже часто пояснювали на публіці своє рішення зачекати з реформами тим, що це нібито дозволяє уникнути негативних соціальних наслідків "шокової терапії", які трапилися в Польщі та Росії. Один із головних висновків цієї статті полягає в тому, що ці некоректні пояснення були основною причиною повільного початку й помилкового напрямку реформ в Україні. На сьогодні досить легко показати, що ці пояснення були хибними, оскільки апостеріорні емпіричні докази переважно показують кореляцію, протилежну до того, за що виступали градуалісти: країни, які затрималися із проведенням реформ і в яких лібералізація відбувалася повільніше (члени колишнього Радянського Союзу), пережили найбільші соціальні потрясіння.¹³

У довготривалому періоді значно кращу динаміку економічного розвитку тих країн, які провели швидкі реформи, добре видно із розходження у рівні ВВП на душу населення. У них повне відновлення наступило значно раніше, а рівні, досягнуті після понад двадцяти років трансформації, значно вищі, ніж були на її початку. Але для тих, хто має певні сумніви із приводу того, що ВВП на душу населення є хорошим показником рівня добробуту, протягом останніх двадцяти років був доступний повніший індикатор - Індекс людського розвитку (HDI) Програми розвитку ООН, який разом із ВВП враховує прямі показники, зокрема забезпеченість населення послугами освіти та охорони здоров'я,

---

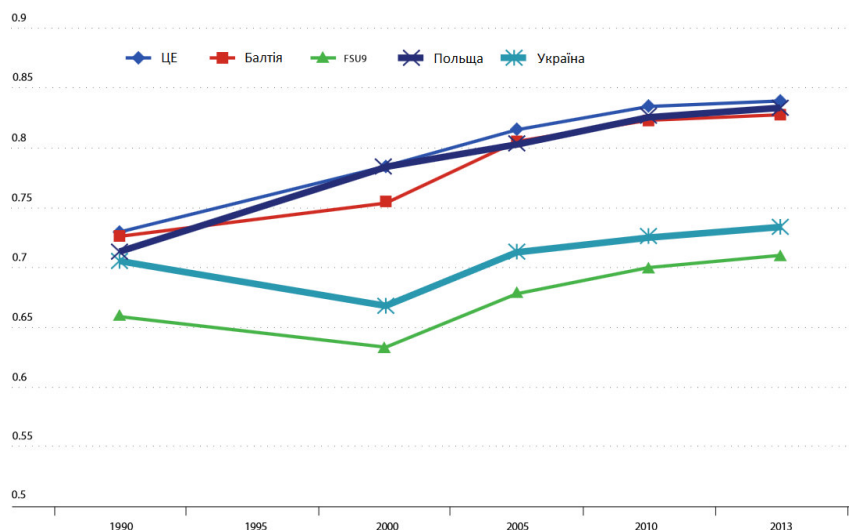
¹¹ Гаврилишин (2006) детальніше розкриває ці дві точки зору, зокрема й питання впорядкування інституцій перед лібералізацією, виділення часу на відновлення торговельних мереж, зв'язків між оптовими та роздрібними торговцями.

¹² Спершу використаний у позитивному значенні з наголосом на "терапії", термін "шокова терапія" пізніше став зручним риторичним інструментом для критиків, які, звісно, робили акцент на "шоковій", часто вживаючи красномовну модифікацію "шок без терапії".

¹³ Висловлюю подяку Андрію Ілларіонову за вказівку на те, що до сьогоденного дня приклад Білорусі залишається головоломкою, яку не розв'язують високі субсидії від Росії. Але Білорусь – це радше виняток, який підтверджує правило.

вимірники рівня розподілу доходів, бідності та інші. Графік 7 ілюструє докази оптимальності стратегії швидких реформ. Країни Центральної Європи та Балтії є безумовними лідерами у швидкості лібералізації, і значення індексу HDI для них зазнали невеликих втрат протягом перших 5-10 років перехідного періоду на відміну від членів колишнього Радянського Союзу, у тому числі України. До 1995 року рівень добробуту у центральноєвропейських країнах повернувся на вихідні позиції та надалі продовжив постійно зростати, фактично виправдовуючи поширені очікування того, що перехід до ринкової економіки повинен покращити рівень життя.¹⁴ Балтійські країни розпочали реформи пізніше й, мабуть, мали більш гіпертрофовані економіки, тому їм було потрібно 10 років для того, аби індекс HDI повністю відновив початкові значення, однак до 2010 року вони так само суттєво випередили той рівень розвитку, з якого починали. Натомість дев'ять країн колишнього Радянського Союзу (FSU 9), включаючи Україну, у 2010 році залишалися на початку шляху трансформаційної еволюції. Хоча індекс недооцінює, наскільки краще на той момент жилося середньому класові цих країн, але він охоплює ширшу реальність, зокрема відсталість у матеріальному забезпеченні жителів сільської місцевості та представників низькодохідного сегменту населення.

Графік 7. Динаміка Індексу людського розвитку (HDI) за країнами та групами країн у 1990-2013 роках

Джерело: Дослідження людського розвитку ООН.

HDI, публікований Програмою розвитку ООН, – це індекс людського добробуту, значення якого знаходяться у проміжку від нуля до одиниці. Максимальне значення у 2010 році було в Норвегії (0,944), мінімальне - у Сьєрра-Леоне (0,275).

¹⁴ У них навіть було нетривале зниження індексу HDI протягом 2-3 років, яке, проте, не показано на графіку.

Існує низка інших індикаторів, якими можна проілюструвати економічну та соціальну динаміку, і майже всі вони нашттовхують на один висновок: від початку незалежності українська економіка розвивалася нижчими темпами, ніж у більшості країн Центральної Європи і навіть гірше, ніж у деяких із ближчих сусідів України, колишніх республік Радянського Союзу. Подібний висновок стосовно відставання в реформах було зроблено з даних, наведених у Розділі 2. Це, звичайно, одразу вказує на можливий причинно-наслідковий зв'язок, який полягає в тому, що слабка економічна динаміка спричинена затримкою з реформами. Для людей, які стояли на Євромайдані, а насправді для більшості населення України та інших колишніх радянських республік це досить незаперечний факт. Але не може бути жодних ілюзій із приводу того, що видимої кореляції між наведеними даними вистачить, щоби переконати усіх критиків "шокової терапії", які можуть негайно навести більш складні методологічні та логічні аргументи, починаючи від зауваження, що подібне співставлення даних - логічна хиба, яка показує фальшиву причину (Post Hoc Ergo Propter Hoc), і закінчуючи вказівкою на низку факторів, якими можна пояснити різницю в економічній динаміці, зокрема на історичну інерцію, відстань від Європи, членство у ЄС тощо. Ця стаття не претендує на те, щоб дати вичерпну відповідь на подібну критику. Але Розділ 4 містить спробу зробити більш строгий аналіз, використовуючи базову, просту економетрику. Та спершу, щоб не перебільшити з оцінкою того, наскільки поганою була економічна динаміка України, потрібно зауважити, що за період незалежності відбувся помітний прогрес.

3.3 Попри все зараз краще, ніж у радянські часи

Базою для порівняння, використаною в цій статті для оцінки динаміки економіки України, є інші економіки перехідного періоду, з особливим наголосом на Польщі. Я наполягаю на тому, що це адекватна база порівняння, зважаючи на бажання населення, яке голосувало за незалежність з вірою в те, що "вона принесе нормальне життя, не гірше, ніж у Німеччині чи Франції" (Грицак 2014, стор. 11). Акцент на Польщі також має конкретний зміст: країна подібна до України за розміром території, поляки починали з однакового з українцями рівня розвитку, структура економік обох країн була загалом схожою за винятком того, що Україна мала дещо вищу частку сільського господарства. Як і будь-яка аналогія, ця також не є ідеальною, зокрема багато аналітиків в Україні вказують на те, що поляки на той час уже були сформованою нацією і що вони провели менше часу під комуністичним режимом. Детальний аналіз таких спільностей та відмінностей залишено поза розглядом у цій статті, хоча найбільш важливі аспекти стисло згадано та враховано у Розділі 4. Однак перед тим, як перейти до подальшого

аналізу, слід зауважити, що в порівнянні з іншим орієнтиром, Українською радянською соціалістичною республікою, в Україні було зроблено помітний прогрес і рівень життя великої частини населення на сьогодні значно вищий.

Хотілося б звернути увагу на три якісні параметри, за якими Україна на сьогодні живе краще, ніж у радянські часи, уключаючи такий важливий неекономічний показник як державність. По-перше, рівень споживання усіх верств населення, окрім найбідніших та найстарших, значно перевищує те, що було при Радянському Союзі. Кількість легкових автомобілів, сучасної побутової техніки у користуванні українців, різноманітність їжі, одягу та предметів домашнього вжитку кардинально відрізняється. На те, що в Україні існує потужний середній клас, вказує багато речей: дорожні затори, які не може спричинити тисяча олігархів, навіть якщо всі вони виїдуть на вулицю із своїми кортежами в один момент; значна кількість закордонних поїздок на відпочинок чи навчання, за покупками чи в бізнесових цілях тощо.

По-друге, український експорт та імпорт став неймовірно диверсифікованим географічно попри те, що все починалося із практично закритої економіки. Дослідження зовнішньої торгівлі України показало, що перед розвалом Радянського Союзу обсяг торгівлі із країнами не з соціалістичного табору становив лише 4-5% від ВВП (країни Балтії мали подібні показники). На сьогодні, відношення обороту зовнішньої торгівлі до ВВП в Україні дещо більше, ніж у Польщі, але, що важливіше аналітично, перебуває приблизно до норми, яка випливає із рівнянь економічної структури Ченері (див. Бродмен, 2005). До сьогоднішнього дня залежність економіки України від Росії - центральна проблема для політиків, але якщо в імпорті енергоносіїв вона значною мірою зберігається, то в ринках збуту для експорту її вже суттєво знизили. Гаврилишин (2008) показує, що після 20 років трансформації до Росії вивозять близько чверті усього експорту, водночас частка експорту до Євросоюзу навіть дещо вища й упритул наближується до рівнів, які виходять із оцінок гравітаційної моделі.¹⁵ Нарешті, що стосується глобалізації, рівень прямих іноземних інвестицій на душу населення, можливо, значно нижчий від потенціалу, але навіть при тих значеннях, які наведено в Таблиці 1 загальний обсяг становить понад 40 млрд. дол., що свідчить про суттєву іноземну присутність.

---

¹⁵ Але для російських геостратегічних цілей 25% експорту виявилось достатньо, щоби спричинити величезні втрати економіці України через імпорتنі обмеження, що, імовірно, є порушенням правил ВТО.

Можна також згадати про останні символи глобалізації – підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом та призначення трьох іноземців міністрами в новому Кабінеті Міністрів другого грудня 2014 року.

По-третє, ще одне досягнення, яке не має економічної природи саме по собі, але надзвичайно важливе для розуміння України, – це сприйняття її у світі як суверенної нації, окремої від Росії. Це стосується не тільки формального членства України в усіх міжнародних організаціях (ООН та її підрозділах, ВТО, МВФ, Світовому банку тощо), а й ідентифікації окремих осіб у спорті,¹⁶ галузі розваг, політиці як українців. Усвідомлення того, що українська мова відмінна від російської, не поширилося настільки далеко, мабуть, парадоксально через дуже демократичне сприйняття прав людини в Україні. Адже поки в Росії близько 10 мільйонів етнічних українців не мають задоволення навчатися в україномовних школах, в Україні 17% громадян, які вважають себе етнічними росіянами, мають розширений доступ до державних шкіл, у 17% (саме так!) з яких навчання ведеться російською мовою.

4. ПОЯСНЕННЯ ЧОМУ УКРАЇНА ВІДСТАЛА

4.1 Чому реформи було відкладено? Випадок України¹⁷

У тому, що уряд Кравчука мав дуже низьку зацікавленість у проведенні економічних реформ, сходиться широке коло аналітиків, проте навколо питання, чому саме так сталося, досі тривають дискусії. Найпоширенішою думкою з цього приводу було й залишається зараз те, що його підтримка незалежності означала вихід на перший план політики "побудови нації", тобто розвитку її інституцій, філософії, міфології, символів, зокрема тризуба та жовто-блакитного прапора. Тут не ставиться під питання, що він виконав цю свою частину угоди, про яку ідеться далі, але відстоюється ревізійська точка зору, що результуюча затримка з економічними перетвореннями призвела до слабких темпів розвитку народного господарства, відкрила шлях до формування олігархів й послабила економіку настільки, що зараз це загрожує суверенітету всієї країни. Яким чином це сталося? Не зважаючи на силу й популярність Народного Руху, який виступав за незалежність, проводячи демонстрації у 1991-1992

---

¹⁶ У канадців українського походження, до яких належить авторі цієї статті, дуже часто виникало роздратування, коли при оголошенні команди СРСР з хокею її називали "російською командою", хоча близько 20-25 її гравців були українцями.

¹⁷ Ця частина статті в основному ґрунтується на Гавилишині (2014).

роках, Кравчук вміло виграв перші президентські вибори при тому, що Чорновіл, лідер Народного Руху, отримав усього лише 23% голосів. Кравчук виграв, уклавши, за словами Кузя та Вілсона (1994, стор. 41), "Угоду Фауста" з Рухом: він пообіцяв чітко підтримати незалежність за умови, що він та його колеги з перейменованої комуністичної партії стануть основою нової влади, словом, що **не буде люстрації**. Як зазначено вище, обидві сторони дотримувалися умов угоди, що призвело до появи поширеної та зручної інтерпретації причин затримки економічних реформ: мовляв, пріоритет надано завданням побудови нації, зокрема українізації владних інституцій, законів, структур та символів країни. Натомість економічні перетворення, очікувалося, мали бути проведеними пізніше.

У той час часто говорили, що не варто поспішати з реформами, бо Україні бракує кадрів та розумних економістів. Хоча багато людей у парламенті, уряді, місцевих та іноземних радників виступали за реформи. Уже в 1990-1991 роках Андерс Ослунд та багато інших, уключаючи автора цієї статті, належали до такої категорії людей. Їхньою метою було переконати владу в тому, що потрібні швидкі реформи, подібні до того, що було зроблено в Польщі, або принаймні у Росії Гайдаром на початку 1992 року. В Україні могло бути менше економістів із розумінням ринкових відносин, ніж у Росії, Польщі чи Чехословаччині, але точно не менше, ніж у країнах Балтії чи членах колишнього Радянського Союзу, які швидше рухалися із перетвореннями, зокрема Молдові чи Киргизстані. Понад те, кількість компетентних, розумних осіб, необхідних для того, щоб вести країну шляхом ринкових перетворень, не була великою в жодній із країн, у яких було проведено швидкі реформи. Ішлося про десятки, а не сотні людей, а така кількість професіоналів була доступною в Україні.

Опозиція Народного Руху мала значний вплив незважаючи на те, що він не виграв перших президентських виборів. Проте його ключові лідери не були переконаними в необхідності рухатися далі в розвиткові економіки, а насправді виступали проти цього, вважаючи таких шлях побудови незалежної України незрозумілим та ганебним. Лідери Руху часто глузували з економічних реформ, називаючи їх "ковбасною політикою". Один особистий випадок дуже добре ілюструє ці погляди демократичних сил. На конференції у Йоркському університеті, організованій у Торонто восени 1993 року, Віктор Пинзеник, на той момент член Руху та економіст, орієнтований на реформи, та автор цієї статті виступали із презентаціями про нові напрямки розвитку незалежної України й обидва говорили про те, що сильна економіка повинна стати одним із стовпів побудови нації. Це було сприйнято як некомпетентність основною масою діаспори, яка в ейфорії погодилася із позицією Руху та Кравчука, що цим можна

зайнятися пізніше, бо, за словами останнього, "зрештою, дитина спочатку повинна навчитися повзати перед тим, як почне ходити."

Нині значно більше аналітиків вважає, що затримка з реформами була помилкою. Але тоді багато українців вірили в те, що причини, якими політики виправдовували затримку із проведенням перетворень, наприклад пріоритетність побудови нації та соціальні потрясіння від радикальних реформ, були чесними та правдивими. З ретроспективного погляду, однак, можна поставити під сумнів не лише об'єктивну обґрунтованість подібних аргументів, але й відвертість представників влади. Чи можливо, що справжньою причиною того, що політичні лідери з числа колишніх комуністів відклали реформи, були особисті інтереси? Звичайно, швидке проведення економічних перетворень не було в інтересах перефарбованої комуністичної еліти України. Так само, як і представники усіх інших колишніх комуністичних правлячих класів, вони не хотіли просто піти й дозволити статися змінам. Їхньою метою було спробувати зберегти за собою владу, маючи достатньо часу, щоби перетворитися на нових капіталістів.

4.2 Чи може затримка із реформами пояснити довготривалу економічну динаміку?

Те, що відкладення проведення реформ призвело до подальшої слабкої динаміки економічного розвитку, досить чітко впливає з низки таблиць і графіків, наведених у цій статті. Зростання розриву між прогресом ринкових перетворень в Україні та Польщі, як і інших країнах, щоразу відображають численні показники розвитку, зокрема найбільш комплексні з них, як HDI. Але чи можна причинну обумовленість, яку видно візуально, показати більш строго? Чи витримає економетричну перевірку гіпотеза про те, що фактор затримки з проведенням реформ є статистично значущим у визначенні різниці в показниках розвитку, що виникла згодом?

Строгий кількісний аналіз гіпотези "запізно" тільки для України не підходить, адже твердження гіпотези є порівняльним. Україна показала гірші результати, ніж країни, які не відклали реформи на потім. Як наслідок, тут потрібно проводити порівняльний аналіз між країнами, який би показав, чи справді ті з трансформаційних країн, які здійснили лібералізацію раніше та швидше, показали вищі темпи розвитку. Справді, ключовим висновком у випадку України є те, що модель трансформаційних реформ та її результати не настільки прості, як про це написано в літературі, що досліджує їх. Тому в цій статті буде зроблено наступне. По-перше, використовуючи досить грубі пробні регресії за методом

найменших квадратів (OLS), буде показано, що існує позитивна кореляція між ранньою лібералізацією та темпами розвитку в довготривалому періоді, яка заслуговує на подальше дослідження. По-друге, на основі українського випадку буде запропоновано концептуальну "модель трансформації та схильності до реформ", яка допоможе більш комплексно та глибоко протестувати причинно-наслідкові зв'язки між такими ключовими елементами трансформації: початкові зміни в державній політиці, ступінь налаштованості на реформи в суспільстві та серед еліт, перебіг та темпи перетворень, які згодом було проведено, взаємозв'язки між трьома етапами державної політики (стабілізацією, лібералізацією та розвитком інституцій) і, нарешті, результуюча динаміка економіки та соціальних показників.

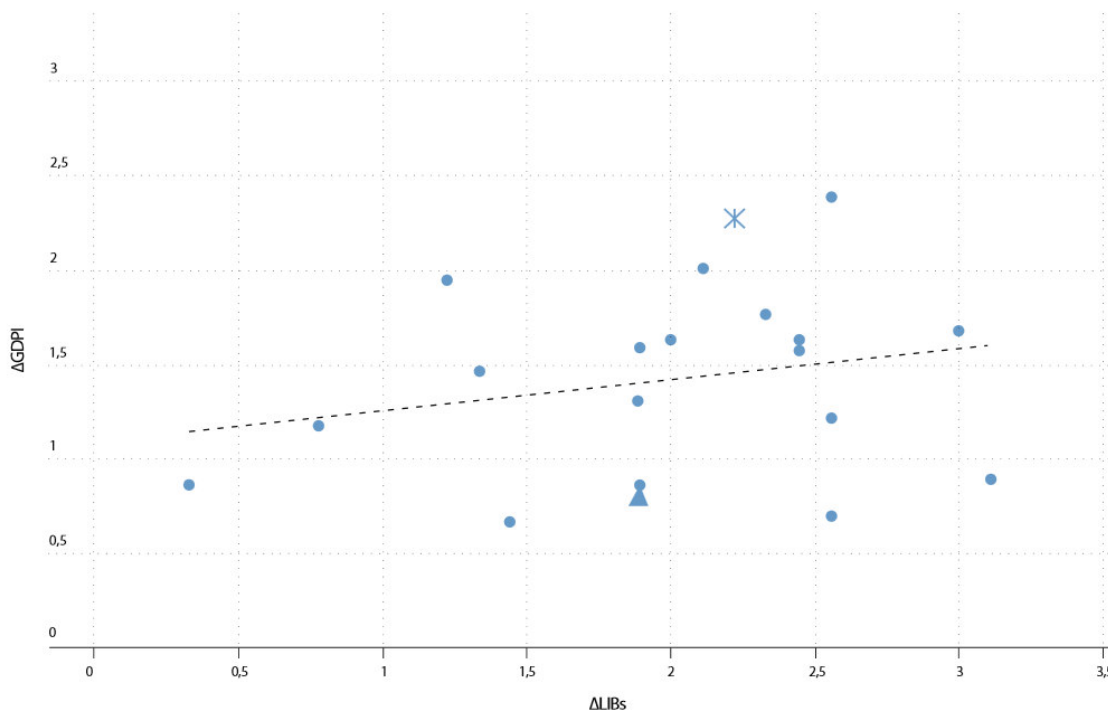
Ключові моменти літератури про економічне зростання в перехідний період

Але спочатку дозвольте зробити дуже стислий огляд емпіричних досліджень економічного зростання в перехідний період. Уже в 1996-1997 роках почали з'являтися перші економетричні моделі визначників економічного зростання у трансформаційних економіках. Де Мело та ін. (1996) головню довели, що прогрес у реформах справді мав позитивний вплив так само, як і інші змінні, які входили до моделі, зокрема інфляція, контроль за бюджетними видатками та історичні дамми-змінні для відстані та тривалості перебування під комуністичним режимом. Ці ранні моделі тестували досвід здебільшого не позитивного економічного зростання, а більших чи менших темпів спаду ВВП, хоча деякі країни Центральної Європи вийшли на позитивні темпи зростання економіки уже до 1994 року. Більш глибокі дослідження розпочалися пізніше й продовжувалися до останнього часу, зокрема у Гаврилишина (2001), Кампоса та Корічеллі (2002), Бабецького та Кампоса (2007). Багато з них чітко вказували на суттєвий вплив реформ, а також вихідних умов трансформації, фінансової стабільності й подекуди якості інституцій. Інші отримали результати, які вказували на те, що реформи на відміну від інституцій не були статистично значимими. У більшості досліджень, здавалося, не було єдиного фактора, який би домінував в економетричних моделях, а основна маса дослідників зійшлася на тому, що і реформи, і якісні інституції мали певний вплив на темпи економічного розвитку. Дискусії навколо того, який із цих визначників більш важливий і як співвідноситься ефект лібералізації та розвитку інституцій на зростання, ведуться й дотепер. Як уже зазначено, у Гартвелла (2013) показано, що інституції можуть справді значно впливати на економічне зростання, однак аргументи, викладені у Колодка (2004) та інших, що ранній перехід до лібералізації якимось чином перешкодив розвитку інституцій, слабо відповідають дійсності. Справді, дані із Графіка 2 цієї статті також підтверджують цей висновок.

Деякі прості кореляції між ранніми реформами та довготривалим зростанням

Перейдімо тепер до деяких простих та показових результатів OLS-регресій, які виправдовують вищесказаний аргумент про те, що відкладені реформи були основною причиною слабкої економічної динаміки України (та інших країн). Повні визначення й опис даних, змінних та результатів регресії показано в Додатках. Графік 8 наводить грубе підтвердження гіпотези, висловленої на підставі візуального аналізу графіків, наведених вище, що країни, які здійснили великий ранній стрибок у базових лібералізаційних реформах, демонстрували кращу динаміку навіть у довготривалому періоді. Однак адекватність регресійної моделі не дуже висока ($R^2=0,32$; Регресія 6; Додатки; Таблиця А.3), з чого випливає, що бракує інших важливих факторів, при цьому з діаграми розкиду видно, що зв'язок, імовірно, нелінійний. Концептуальна "модель схильності до реформ", викладена нижче, насправді покаже, що без сумніву існують інші важливі визначники і що взаємозв'язок між усіма змінними однозначно нелінійний та двосторонній, чого не може охопити проста лінійна регресія. Водночас поверхневий емпіризм, застосований у першій частині статті, підтверджується цією простою кореляцією.

Графік 8. Діаграма розкиду та оцінена пряма лінійного регресійного зв'язку між зміною показників лібералізації, що входять до Індексу прогресу реформ, у перші 4 роки трансформації та відношенням ВВП на душу населення у 2013 році до значення показника у 1989 році

Джерело: розрахунки автора на основі даних Дослідження трансформаційних економік ЄБРР та індикаторів глобального розвитку Світового Банку.

У наявній літературі існує дещо незрозуміле стосовно особливої ситуації в колишніх членах Радянського Союзу, за винятком країн Балтії. Це впливає з результатів наведених тут регресій: якщо використати даммі-змінну для позначення пострадянських республік, то оціночні коефіцієнти при ній будуть статистично значущими та негативними. Значить, у цьому регіоні існує щось, що перешкоджає економічному розвитку. Один із варіантів - відсутність будь-якої серйозної люстрації, інший - складність чи відсутність зацікавленості у прив'язці країни до ЄС як своєрідного якоря, тобто обмежена схильність "рухатися на захід".

Інший натяк для правильної побудови апостеріорних моделей трансформації міститься в Регресії 5, яка пояснює зростання у короткотривалому періоді до 2000 року. Тут коефіцієнт при змінній Лібералізація є позитивним, а при змінній Інституції – негативним. У Регресії 8, яка пояснює довготривале зростання, коефіцієнт при регресорі Інституції також став позитивним. Це повністю відповідає зауваженням, висловленим раніше (Гартвелл, 2013; Гаврилишин та ван Роден, 2013), про те, що розвиток інституцій може початися з лагом після проведення лібералізації без негативних наслідків для економічного зростання у тому випадку, якщо він зрештою почнеться й матиме місце. Це також відповідає новій ідеї, про яку сказано далі, що ті лідери країн, які схильні до проведення лібералізації, урешті-решт схильні розвивати інституції.

4.3 Щодо "моделі схильності до реформ"

У той час, коли більшість економічних досліджень трансформації шукає відповіді на питання про те, як різні стратегії реформ впливають на результуючу економічну динаміку, певна частина літератури, написана політологами, приділяє більше уваги питанню про те, чому різні країни вибирають відмінні стратегії перетворень.¹⁸ Історія провалу реформ в Україні наштовхнула мене на ідею, викладену в цій статті, запропонувати підхід, який найкраще поєднує ці два напрямки літератури в одну апостеріорну модель трансформації.

У статті наведено огляд, з одного боку, кількісних показників прогресу в економічних реформах для України, а, з іншого боку, різних індикаторів підсумкової економічної динаміки після 25 років перехідного періоду. Для більшої реалістичності та значимості аналізу його було виконано як порівняння з іншими трансформаційними економіками,

---

¹⁸ Чудовими прикладами подібних робіт є Банс (1999) та Гаврилишин (2006).

зокрема польською. Отримано чіткий висновок, що Україна значно відстала від більшості країн у русі в напрямку ринкової економіки і, як очевидний наслідок, продемонструвала значно гіршу динаміку економічного зростання та показників соціального розвитку. Незважаючи на те, що низка інших країн також повільно проводила реформи, Україна унікальна в тому, що надто пізно розпочала перетворення. Глибше дослідження того, яким чином це сталося, вказує на порівняно нову інтерпретацію комплексного процесу трансформації, яка пов'язує політекономічний аспект розвалу комунізму, реформаторські рішення, ухвалені на початку, наступний перебіг лібералізаційних та інституційних реформ і, нарешті, результуючу динаміку економічних та соціальних показників.

Варто розпочати опис нової моделі з тої ідеї, що рівень схильності до реформ у суспільстві та серед його лідерів визначає, наскільки швидко перетворення починаються й наскільки впевнено вони тривають. Для економетрики головним питанням є те, як виміряти цю схильність. Один із варіантів – використати проксі, наприклад наскільки швидко державна політика впоралася з інфляцією (зауважмо, що подолання інфляції було проблемою, яку, на думку практично всіх зацікавлених сторін на початку трансформації, потрібно було долати в першу чергу). Деякі більш складні економетричні інструменти, наприклад інструментальні змінні (instrumental variable), також дають можливість справитися з цим питанням. Крім цього, модель повинна вийти за межі простих двосторонніх кореляцій, які показують OLS-регресії, і враховувати, що політична економія трансформації містить багато двосторонніх (одночасних) взаємозв'язків та спіралей зворотної реакції. Наприклад, оскільки інституції є більш складнішим явищем та потребують більше часу для перетворень, то чим більше лібералізаційних реформ зроблено на початку процесу, тим швидше може початися та тривати розвиток інституцій. При цьому, звичайно, і лібералізація, і кращі інституції є джерелом майбутнього економічного зростання. Тут не місце для більш детальної та строгої специфікації цієї моделі, але ще одна деталь заслуговує на увагу. Із настільки великим масивом даних за понад 25 років перехідного періоду для близько 30 країн та широким переліком нових незалежних змінних можна побудувати досить комплексну й повну економетричну модель трансформації.

5. ВИСНОВКИ

Першим завданням цієї статті було показати, що сталося з переходом України до ринкової економіки від початку незалежності, використовуючи широкий спектр даних,

доступних на сьогодні, та порівняння з іншими країнами з колишнього соціалістичного табору, зокрема з дуже подібним до України її сусідом, Польщею.

Найбільше вражає висновок, що, почавши рух з позиції, дуже подібної до польської, Україна сильно відстала й у прогресі реформ, і в показниках розвитку. Цей розрив, що з часом наростає, найкраще ілюструє динаміка ВВП на душу населення та Індексу прогресу реформ (ТРІ), запроваджений ЄБРР. Для перевірки надійності такого висновку також було використано велику кількість інших доступних показників, які однаково підтвердили цю базову тенденцію. Попарне порівняння має велике політичне значення в Україні, але висновки з нього не унікальні для наведених двох країн, а стосуються також у ширшому плані співвідношення між країнами Центральної Європи та групою членів колишнього Радянського Союзу.

При розгляді доступних даних у більш вузькому контексті варто наголосити ще два додаткові факти. По-перше, суттєве запізнення України із проведенням економічних перетворень не відображено у темпах демократизації. У той час, як більшість пострадянських країн дуже повільно рухалася до демократії, демонструючи обмежені початкові покращення в перші роки трансформації та стрімкі тенденції повернення до авторитаризму пізніше, в Україні попри деякі відхилення відбувалася значно стійкіша демократизація. Це може зрозуміти кожен, хто читає новини про регіон та знає про дві українські демократичні вуличні революції – Помаранчеву революцію 2004 року та Євромайдан 2013-2014 років. По-друге, використовуючи дані за 25 років, досить легко показати надуманість аргументів проти ранніх реформ "шокової терапії".

Нарешті, чітка невдача України на фоні інших країн Центральної Європи - а я наполягаю на її високому потенціалі – не зовсім погана новина. Не зважаючи на суттєве відставання, країна помітно просунулася вперед у порівнянні із радянським періодом. Найбільш вартими уваги в цьому контексті є три досягнення. По-перше, рівень життя більшості населення, у першу чергу мешканців міст, значно виріс. По-друге, країна пройшла етап глибокої глобалізації, що видно із відношення обсягу зовнішньої торгівлі до ВВП, яке, мабуть, уже досягнуло рівноважних значень. Також відбулося вагоме зміцнення орієнтації експорту від Росії та інших пострадянських країн до членів Євросоюзу та Азії. Третє досягнення не є економічним саме по собі, але занадто важливе, щоб його ігнорувати в будь-якій з оцінок двадцятип'ятирічного періоду змін. Україна постала як окрема суверенна держава, яку у світі не лише визнають на офіційному рівні, але й сприймають як націю, окрему від російської.

Другим завданням статті було пояснити, чому Україна відстала із переходом до ринку. По-перше, використовуючи не кількісні, а якісні історичні докази, стаття пропонує відверто ревізійний аргумент, що бажання Народного Руху, основної демократичної та опозиційної сили, дозволити колишній правлячій комуністичній верхівці, очолюваній Кравчуком, керувати країною, призвело до, мабуть, навмисної затримки з реформами. Відкладення перетворень у 1992-1994 роках стало неодмінною причиною ембріонального зародження олігархії. Ці нові капіталісти були зацікавленими в капіталізмі в частині приватної власності, але виступали проти компоненту ринкової конкуренції, яка є передумовою функціонування знаменитої "невидимої руки" Адама Сміта. Звідси впливає другий ревізійний аргумент цієї статті: формування олігархів почалося не при Кучмі, а при Кравчукові, хоча існує мало сумнівів із приводу того, що олігархія розвинулася й дозріла під час другого президентського терміну Кучми (1999-2004).

Далі у статті обґрунтовано головну гіпотезу про те, що економічні реформи в Україні були запізненими, їх було замало і проводили занадто повільно, що стало найважливішою причиною слабого розвитку економіки. Це, звичайно, своєрідний поверхневий емпіризм, що базується на вражаючій схожості між наростаючим розривом у вхідних факторах (реформах) та результируючих змінних (показниках економічної та соціальної динаміки), яку можна побачити на багатьох графіках у наукових статтях. Ці порівняння насправді візуально досить сильні, але, звичайно, не можуть трактуватися як загальноприйняті строгі тести для перевірки зазначеної гіпотези.

Тому було зроблено низку OLS-регресій, які попри слабкі результати не суперечать гіпотезі, чого достатньо для заохочення подальших досліджень із приводу її коректності. Встановлені прикидки кореляцій вказують на значущість темпу ранньої лібералізації як фактора подальшої економічної динаміки не лише протягом першого десятиліття, а й усієї чверті століття трансформаційного періоду. Вони також відповідають аргументам деяких аналітиків про те, що інституційний розвиток у перші роки перехідного періоду менш важливий, ніж лібералізація, але з часом він стає дуже важливим визначником темпів економічної динаміки. Слабкість загальних результатів також переконливо вказує на те, що низка інших факторів також грає суттєву роль, і що ретельно специфікована концептуальна модель повинна вмістити більш складну множину причинно-наслідкових зв'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грицак Ярослав. 26-й процент, або як подолати історію. – Київ: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с. – (Серія “Жити по-новому”).
2. Aslund, Anders. How Ukraine Became a Market Economy and Democracy? Washington D.C.: The Peterson Institute For International Economics, 2009.
3. Aslund, Anders and Simeon Djankov (eds.). The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism. Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics, 2014.
4. Avioutskii, Viatcheslav. "The Consolidation of Ukrainian Business Clans" Revue Internationale d'Intelligence Economique, Vol.2, No. 1, (2010): 119 – 141.
5. Babetskii, Ian and Nauro Campos. Does Reform Work? An Econometric Examination of the Reform-Growth Puzzle? IZA Discussion Paper No. 2638, Bonn (Feb. 2007).
6. Balcerowicz, Leszek. Post-Communist Transition Some Lessons. London: Institute of Economic Affairs, 2002.
7. Broadman, Harry G. From Disintegration to Reintegration: Eastern Europe and the Former Soviet Union in International Trade. Washington D. C.: The World Bank, 2005.
8. Bunce, Valerie. “The Political Economy of Post-Socialism” Slavic Review, Vol. 58, No. 4, (1999): 756-93.
9. Campos, Nauro and Fabrizio Coricelli. “Growth in transition: What We Know, What We Don’t, and What We Should” Journal of economic Literature, Vol. XL, (Sept. 2002).
10. De Melo, Martha, Cevdet Denizer and Alan Gelb. “From Plan to Market: Patterns of Transition” in Macroeconomic Stabilisation in Transition Economies. Edited by Mario I. Blejer and Marko Skreb, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997.
11. Hartwell, Christopher. Institutional Barriers in the Transition to Market. Houndmills, UK: Palgrave MacMillan, 2013.
12. Havrylyshyn, Oleh. “Recovery and Growth in Transition: A Decade of Evidence” IMF Staff Papers, Vol.48. Special issue Transition Economies: How Much Progress, 2001.

13. Havrylyshyn, Oleh and Ron van Rooden. "Institutions Matter in Transition, But So Do Policies" *Comparative Economic Studies*, Vol.45 (1), (2003): 2-24.
14. Havrylyshyn, Oleh. "Growth Recovery in CIS Countries: The Sufficient Minimum Threshold of Reform" *Comparative Economic Studies*, Vol.26, (2008): 1-26.
15. Havrylyshyn, Oleh. *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?* Houndmills UK: Palgrave MacMillan, 2006.
16. Havrylyshyn, Oleh. "Structural Changes in transition 1990-2005: A Comparison of New Member States and Selected NIS Countries". In *Economic Restructuring and Integration in Eastern Europe*, edited by Ruslan Grinberg, Peter Havlik and Oleh Havrylyshyn. Baden-Baden: Nomos Publishers, 2008.
17. Havrylyshyn, Oleh. "Ukraine: greatest Hopes, greatest Disappointment". In *The Great Rebirth. Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*, edited by Anders Aslund and Simeon Djankov. Washington. D.C.: The Peterson Institute for International Economics, 2014.
18. Havrylyshyn, Oleh, Olga Burlyuk and Svitlana Kobzar. *A Quarter Century of Transformation in Ukraine: A Comparison with Other Post Communist Countries Using Quantitative Indicators of Democratization and Market Reforms* (forthcoming, 2015).
19. Kolodko, Grzegorz. *Institutionalism, Policies and Growth*. Warsaw: Center for Transformation, Integration and Globalization Economic Research, 2004.
20. Kornai, Janos. "Transformational Recession: The Main Causes," *Journal of Comparative Economics*. Vol. 19, (1994): 39-50.
21. Kuzio, Taras and Andrew Wilson. *Ukraine Perestroika to Independence*. London: Macmillan Press, 1994.
22. Stiglitz, Joseph, E. *Whither Reform? Ten Years of Transition*. The World Bank Economic Review, 1999.

ДОДАТКИ

Таблиця А.1. Визначення змінних

Змінна	Опис
ΔGDP_s	Відношення реального ВВП на душу населення (у доларах США 2005 року) за 2000 рік до цього ж показника за 1990 рік
ΔGDP_L	Відношення реального ВВП на душу населення (у доларах США 2005 року) за 2013 рік до цього ж показника за 1990 рік
$\Delta TPIS$	Абсолютна зміна значення ТРІ за період з 1991-1995 рр. (для пострадянських країн) та за період 1989-1993 рр. (для інших країн перехідного періоду)
ΔLIB_s	Абсолютна зміна значення LIB (лібералізаційна складова ТРІ) за період з 1991-1995 рр. (для пострадянських країн) та за період 1989-1993 рр. (для інших країн перехідного періоду)
$\Delta INST_s$	Абсолютна зміна значення INST (інституційна складова ТРІ) за період з 1991-1995 рр. (для пострадянських країн) та 1989-1993 рр. (для інших країн перехідного періоду)
ΔTPI_L	Абсолютна зміна значення ТРІ за період з 1991-2000 рр. (для пострадянських країн) та за період 1989-2000 рр. (для інших країн перехідного періоду)
ΔLIB_L	Абсолютна зміна значення LIB (лібералізаційна складова ТРІ) за період з 1991-2000 рр. (для пострадянських країн) та за період 1989-2000 рр. (для інших країн перехідного періоду)
$\Delta INST_L$	Абсолютна зміна значення INST (інституційна складова ТРІ) за період з 1991 -2000 рр. (для пострадянських країн) та за 1989-2000 рр. (для інших країн перехідного періоду)
FSU	Даммі-змінна, FSU=1 для членів колишнього Радянського Союзу, FSU=0 для інших країн

Таблиця А.2. Дані використані в регресіях

Країна	FSU	ΔGDP_s	ΔGDP_L	ΔTPI_s	ΔLIB_s	$\Delta INST_s$	ΔTPI_L	ΔLIB_L	$\Delta INST_L$
Угорщина	0	1,042218142	1,316451827	1,776666667	1,886666667	1,6	2,441666667	2,44	2,6
Польща	0	1,443798879	2,274889679	1,89	2,223333333	1,534	2,276666667	2,553333333	2,2
Словаччина	0	1,002668765	1,686369246	2,333333333	3	1,534	2,776666667	3,22	2,066
Словенія	0	1,201254856	1,466859415	1,166666667	1,333333333	1,2	1,721666667	1,663333333	1,868
Латвія	0	0,845681193	1,639661724	1,721666667	2,443333333	0,8	2,498333333	3,33	1,666
Литва	0	0,761480977	1,57573698	1,888333333	2,443333333	1,134	2,445	3,11	1,868
Албанія	0	1,219514449	2,389913454	1,278333333	2,556666667	0,066	2,166666667	3,22	1,068
Болгарія	0	0,945180793	1,63867667	1,333333333	2	0,6	2,388333333	3	1,666
Македонія	0	0,893336768	1,184230473	0,555	0,776666667	0,266	1,443333333	1,443333333	1,334
Румунія	0	0,870785354	1,589642433	1,278333333	1,89	0,4	2,276666667	3,11	1,4
Сербія	0	0,560368414	0,863174496	0,166666667	0,333333333	0	0,223333333	0,446666667	0
Вірменія	1	0,781294075	2,014924265	1,39	2,113333333	0,6	1,943333333	2,886666667	1,066
Азербайджан	1	0,523767849	1,949129673	0,89	1,223333333	0,534	1,666666667	2,553333333	0,802
Грузія	1	0,407650975	0,863088382	1,278333333	1,89	0,6	2,331666667	3,22	1,266
Казахстан	1	0,762543519	1,765072501	1,5	2,333333333	0,734	2,055	2,776666667	1,332
Киргизстан	1	0,597036984	0,895013143	2,221666667	3,11	1,134	2,276666667	3,22	1,2
Молдова	1	0,36160399	0,704525218	1,945	2,556666667	1,2	2,056666667	2,78	1,266
Таджикистан	1	0,326132099	0,668894777	1,055	1,443333333	0,4	1,721666667	2,443333333	0,6
Росія	1	0,680789814	1,217834617	1,778333333	2,556666667	1	1,831666667	2,443333333	1

Таблиця А.3. Результати регресій

	Залежні змінні				Залежні змінні				
	GDPs	GDPs	GDPs	GDPI	GDPI	GDPI	GDPI	GDPI	GDPI
	Регресія 1	Регресія 2	Регресія 3	Регресія 4	Регресія 5	Регресія 6	Регресія 7	Регресія 8	Регресія 9
ΔTPI_s	0.1 (0.37)		0.012 (0.96)	0.12 (0.55)		-0.76 (0.09)			
ΔLIB_s		-0.003 (0.98)	0.11 (0.57)		0.23 (0.29)	0.76 (0.03)*			
$\Delta INST_s$		0.18 (0.48)			-0.16 (0.64)				
ΔTPI_L							0.27 (0.00)**		-0.65 (0.16)
ΔLIB_L								0.12 (0.31)	0.69 (0.04)*
$\Delta INST_L$								0.22 (0.35)	
FSU	1		-0.46 (0.00)**			-0.49 (0.05)*			-0.65 (0.01)*
Константа	0.64 (0.00)**	0.65 (0.00)**	0.76 (0.00)**	1.25 (0.00)**	1.11 (0.00)**	1.23 (0.00)**	0.89 (0.00)**	0.81 (0.00)**	1.24 (0.00)**
P-value F-статистики	0.37	0.49	0.0006**	0.55	0.53	0.04*	0.00*	0.00*	0.007**
Скорегований (Adjusted) R ²	0.03	0.08	0.6	0.02	0.07	0.32	0.1	0.15	0.37